

FAKULTET ZA MEDITERANSKE POSLOVNE STUDIJE

TIVAT

Svetozar Bukilić

BUDIZAM

SPECIJALISTIČKI RAD

Tivat, Maj 2017.

**FAKULTET ZA MEDITERANSKE POSLOVNE STUDIJE
TIVAT**

Svetozar Bukilić

BUDIZAM

SPECIJALISTIČKI RAD

Tivat, Maj 2017.

**FAKULTET ZA MEDITERANSKE POSLOVNE STUDIJE
TIVAT**

BUDIZAM

SPECIJALISTIČKI RAD

Mentor: Prof.dr Stevo Nikić
Predmet: Kultura Mediterana

Student: Svetozar Bukilić, Broj indexa: S8/14
Smjer: Nautički turizam i upravljanje marinama

Tivat, Maj 2017.

SADRŽAJ:

1. SAŽETAK	5
2. ABSTRACT.....	6
3. UVOD	7
4. KULTURA I CIVILIZACIJA	8
5. OSNOVNI GEOGRAFSKI POJMOVI O MEDITERANU	9
6. MORAL I RELIGIJA	13
6.1 ODNOS MORALA I RELIGIJE.....	14
7. NASTANAK HRIŠĆANSTVA	15
7.1 ETIKA JEVANĐELJSKOG (RANOG) HRIŠĆANSTVA.....	17
7.2 OPŠTINE PRVIH HRIŠĆANA	17
7.3 NASTAJANJE HRIŠĆANSKE CRKVE.....	18
7.4 IZVORI UČENJA	20
8. ISLAM.....	20
8.1 OSNOVNE RAZLIKE IZMEĐU ISLAMA, JUDEJSTVA I HRIŠĆANSTVA	21
8.2 PROBLEM OSNOVA MORALA I SLOBODNE VOLJE	22
8.3 SHVATANJE BOGA I ČOVJEKA U ISLAMU	23
8.4 PET STUBOVA ISLAMA	24
9. BUDIZAM.....	25
9.1 ŠIRENJE BUDIZMA.....	29
9.2 BOG U BUDIZMU	29
9.3 NIRVANA.....	29
9.4 METODIKA ISPRAVNOG ŽIVOTA	30
9.5 OSNOVNE DUŽNOSTI I NORME.....	31
9.6 BUDIZAM – INDIVIDUALNA ETIKA	32
9.7 KARMA.....	33
9.8 ZEN - BUDIZAM.....	33
9.9 BUDDHISTIČKA KONTEMPLACIJA.....	34
9.10 FIZIOLOGIJA KUNDALINI – YOGA	34
10. ZAKLJUČAK	36
11. LITERATURA:	37

1. SAŽETAK

Kao što su hrišćanstvo i islam proizašli iz jevrejstva, tako i religija budizam proizlazi iz religije hinduizma. Prilagođena hinduizmu, ona je postala najpogodnije sredstvo indijske kulturne ekspanzije u Aziji. Budizam je herojski pokušaj da se pronađe adekvatan odgovor. Mišljenjem da se stavi iznad mišljenja, htjenjem da se ukine htjenje, nebježanjem od svijeta da se prevaziđe svijet.

Budizam je svjetska religija i za nju je važno pitanje: koje vrste ljudskih odnosa teži da reguliše, odnosno u kojoj srazmjeri posvećuje pažnju raznim ljudskim odnosima. Ti odnosi se mogu odnositi na odnose čovjeka prema sebi, međulični, porodični, razni grupni, profesionalni i građansko – politički odnosi. Budizam se karakteriše učenjem o neesencijalnosti svijeta i ljudskog života.

Ključne riječi: *kultura, civilizacija, hrišćanstvo, islam, budizam, karma, nirvana*

2. ABSTRACT

The same way as Christianity and Islam are derived from Judaism, Buddhism originates from Hinduism. Adapted to Hinduism it has become a powerful tool of Indian cultural expansion in Asia. Buddhism is a heroic attempt to find an adequate response. Buddhism is a world religion and its important question is what kind of human relationships tends to regulate and how much attention it pays to different human relationships. Those relations refer to the relationship of man to himself, interpersonal relationships, family relationships, different group relationships, professional, civic-political relations. Buddhism is characterized by learning about the non essentiality of the world and human life.

Key words: *culture, civilization, Christianity, Islam, Buddhism, karma, nirvana*

3. UVOD

*Sada kao i ranije, prosjaci,
ja objašnjavam samo patnju
i dokončanje patnje.
Buddho*

U ovom radu ću približiti religiju budizam, koja spada među velike religije svijeta i koju spominjemo nakon hinduizma. Kao što su hrišćanstvo i islam proizašli iz jevrejstva, tako i religija budizam proizlazi iz religije hinduizma. Prilagođena hinduizmu, ona je postala najpogodnije sredstvo indijske kulturne ekspanzije u Aziji. Svakako moramo spomenuti i osnivača budizma a to je Buda. Za Budu ništa nije dovoljno sveto, da bi opravdalo naš bol i našu patnju.

Imao je samo jedno mjerilo: da su istina i stvarnost tamo gdje patnja prestaje i toj istini je sve podređivao. Iz vida nije gubio činjenicu, da je razum kadar da pomogne čovjeku u njegovom naporu da se oslobodi patnje. Razumu je ipak dodjeljivao destruktivnu ulogu, a ta uloga je da se unište sve zablude o supstancijalitetu i suštini, svaku vjeru u vječnost i realitet stvari – samo po tu cijenu moglo se krenuti nirvani. Nirvana jeste stanje potpunog mira, ugašenosti svih ljudskih traženja i konačno ostvarenje mira. Nirvanu mogu postići svi u ovom životu, samo je mali broj onih koji je mogu ostvariti, a karma je vitalna energija koja se stvara svojevolumnim postupcima.

Buda odbacuje pojam “tajna”, dok je u neku ruku bio i empirista. Za Budu i njegove učenike istina je u korelaciji sa jednim redosledom: ono što je posljednje, istinitije je od onog što mu je prethodilo. Budisti ističu, da se čovjek ne rađa bolestan i star, već vremenom stari i razboljeva se jer na kraju, starost i bolest postaju ljudska stvarnost. Klonio se pitanja koja sama po sebi ništa ne znače, i razmišljao na koji način se osloboditi od patnje.

Buda konstatuje da lanac uzroka patnje počinje iz neznanja i to je sve. Osnovne se istine, smatrao je Buda, prihvataju ili kao takve odbacuju. Buda ih je živio. Iz Budinog ugla znanje je negacija svijesti, negacija sveg onog što je u njoj.

Budizam je herojski pokušaj da se pronade adekvatan odgovor. Mišljenjem da se stavi iznad mišljenja, htjenjem da se ukine htjenje, nebežanjem od svijeta da se prevaziđe svijet.

Za zen budizam ćemo spomenuti legendu od koje se pretpostavlja da je zen budizam nastao. Na kraju ovog rada biće riječi i o širenju budizma, karmi, nirvana metodici ispravnog života i sl.

4. KULTURA I CIVILIZACIJA

„ U određenju sadržaja pojma *Kultura Mediterana* moglo bi se koristiti određenje kulture kao sinonima pojma civilizacije“.¹ Kod Špenglera, razlikovanje pojmova kultura i civilizacija označavalo je prelazak kulture ka civilizaciji. U kulturi preovladava kvalitet, dok u civilizaciji kvantitet. „ Kulturni narodi idu ka nestanku, a civilizacije čeka procvat. Civilizacija je u tom značenju poslednja faza kulture, odnosno raspadanje neke određene kulture koja je prethodno doživjela svoju kulminaciju.“²

Pojmове kultura i civilizacija razlikuju Špengler i Tojnbi. Ono što Špengler naziva pojmom *kultura*, Tojnbi određuje kao *civilizacija*. Tojnbi upotrebljava pojam civilizacije kako bi označio istorijski apstraktne ideje civilizacije, pri čemu je relacija civilizacija prema neke civilizacije relacija jednog ili više predstavnika klase fenomena prema klasi koja ih reprezentuje. Ideja o jedinstvu civilizacija je prema Tojnbiu zabluda.

Takođe, odbacuje pretpostavku da se civilizacija javlja kad okruženje pruži lake uslove života i zalaže se za potpuno suprotno stanovište. „ Tu se navodi primjer Centralne Amerike, postojbine civilizacije Maja, Cejlona, Sjeverne Arabijske pustinje, Uskršnjih ostrva, Nove Engleske, Rimske Kampanje koji su predstavljali sasvim nepovoljne uslove, kao i oblasti koje su bile vrlo povoljne kao što je to slučaj sa rimskom Kapuom. Iz toga slijedi i Kirov odgovor „da meke zemlje neizostvano rađaju meke ljude, Odisejevo neprihvatanje Kirkine ponude i konstatacija kako je lakoća škodljiva za civilizaciju.“³

Što je veća teškoća veći je i podstrek kaže Tojnbi. I upravo je to slučaj Žute rijeke i Jang Ce, Atike i Beotije a tu je i Bradenburg i Rajnska oblast, Škotska i Engleska. Sirijska civilizacija ima tri velika podviga: Izmisli su alfabet, otkrili Atlantik i došli do jedne koncepcije o Bogu, koja je kao takva postala zajednička u judaizmu.

¹ Nikić S., *Kultura Mediterana*, Fakultet za mediteranske poslovne studije, Tivat, 2015., str.1.

² Ibidem.

³ Ibid., str.11.

5. OSNOVNI GEOGRAFSKI POJMOVI O MEDITERANU

„Brodell smatra da su civilizacije najstroženije, najprotivrječnije osobnosti Sredozemlja. One su na jednoj strani bratske, liberalne i miroljubive, a na drugoj isključive, odbojne i ratničke. Upravo zbog toga ne postoji nikakva prepreka ako Mediteranu, njegovim kulturama ili kulturi, civilizacijama ili civilizaciji, pristupimo na ovaj ili onaj način, pa i najbesmislenijim naizgled činjenicama, kojima se najprije i oglašava svaka živa civilizacija.“⁴ Civilizacije Sredozemlja koristile su ljudski materijal, borili su se naslijepo, beskrajno, čak su se sukobile i sa beskrajnim prostranstvima Indijskog i Atlantskog okeana.

Mediteran je – mnogo više nego jedinstvena vodena masa i čini ga niz zbijenih planinskih poluostrva, ispresjecanih ravnica od suštinske važnosti – Italija, Balkansko poluostrvo, Mala Azija, Iberijsko poluostrvo, Sjeverna Afrika. Upravo, more nagovještava tim kontinentima širinu svog prostranstva. Te dvije scene poluostrva i mora mogu se posmatrati kako bi se utvrdili opšti uslovi ljudskog života. Međutim, nijesu dovoljne da bi shvatili Mediteran.

Mediteran bi se definisao kao more među kopnom, pa se Brodell pita, zar Mediteran nije najprije more među planinama. Osim na nekim vrlo uskim prekidima kakav je Gibratarski moreuz, Rodoski prolaz, tjesnaci koji vode iz Egejskog u Crno more, planine su svuda oko mora. To su široke i beskrajne planine – Alpi, Pirineji, Apenini itd. Mediteran ne čine samo pejzaži vinograda, maslinjak koji čini njegov ukras, već tu spada i surova oblast nakostriješena od bedema, sa rijetkim kućama i svojim zaseocima.

Tip čovjeka kojeg poznaje čitava mediteranska literatura je gorštak. U prošlosti gorštačko stanovništvo je izgubljeno u tom preširokom prostoru, samim tim i neprijateljski raspoloženo, kretanje mu je bilo otežano, lišeno veza i razmjena, izvan čega nije bilo mogućnosti za obnavljanje civilizacije. „Kako dalje naglašava Brodell, planine su bile obično svijet izvan civilizacija, koje su tvorevine ravničarskih gradova i sela. Latinski jezik nije nadvladao u nepristupačnim masivima Sjeverne Afrike i Španije, pa je latinska kuća ostala kuća u ravnici. Crkvi je trebalo mnogo vremena da pripitomi i evngelizuje te nezavisne pastire i seljake.“⁵

Sa istom preprekom susreo se i Istok. Kurdi u Aziji, Berberi iz Sjeverne Afrike sa dosta napora bili su pridobijeni u Muhamedovu vjeru. Svuda postoji otpor, zakašnjenje gorštačkog života a dokaz za to su sve brže promjene koje nove religije ostvaruju u ovim krajevima. U oblasti Balkana planinski regioni prelaze u Islam, što je dokaz njihove slabe privrženosti hrišćanskim crkvama. Isto se dešava i za vrijeme Kandijskog rata kada se veliki broj gorštaka s Krita, odriče svoje vjere. Kavkaz, suočen sa nadiranjem Rusa, prelazi u muhamedanstvo i stvara jedan od najžešćih oblika Islama.

⁴ Ibid., str.29.

⁵ Ibid., str.31.

Civilizacija, u planini, nije stabilna vrijednost. Seljačko sujevjerje, vračevi i vještice tzv. primitivna magija predstavljaju ukras stare kulture podsvijesti od koje zapadna civilizacija ne uspijeva da se odvoji. Planine su omiljeno mjesto gdje nalazi utočište ova izopačena kultura. Život nizina i gradova je prodirao slabo u svjetove planina. Ispitivanja osvete, na primjer, pokazuju da zemlje u kojima je postojala *vendetta* su gorštačke zemlje (berberske zemlje, Korzika, Albanija ...) u kojima je kasno prodrla ideja feudalne pravde. Onaj ko ne krade – kaže junak jednog romana o Sardiniji – nije čovjek.

Kao praznina u velikim tokovima istorije za planinu su vezani društveni arhaizmi. Planina je planina, zemlja slobodnog čovjeka. Planina je utočište slobode, demokratije, seoskih republika. Tu nema bogatog sveštenstva, nadmenog, zavidljivog, nema oholog plemstva i efikasne pravde. Prednost planina su narandže, dudovi, maslinjaci koji se nalaze na nižim padinama. Planina je raznovrsna po svom reljefu, običajima, istoriji, pa čak i po ishrani. Postoje i poluplanine visoravni, brijegovi, „planinska zaleđa“ i razlikuju se od pravih planina.

Pošto je razlika između bogatih i siromašnih brzo rasla, ravnica ubrzo pripada gospodararu. Siromašni postaju još siromašniji, bogati još bogatiji a to je zapravo opšte pravilo života u ravnica mediteranskog svijeta. Bogatstvo ravnice, najbolje je opisano na primjeru Andaluzije. Andaluzijski gradovi živjeli su od sjeverno – afričkog žita. Ko je imao žito imao je i vlast, pa su u V vijeku Andaluziju osvojili Vandali, da bi kasnije pala u ruke Arapa i ponovo Hriščana u XIII vijeku. Andaluzija je bila osuđena na uvoz žita sa sjevera.

„Brodjel zaključuje ovo poglavlje konstatacijom da se može zapaziti krajnja sporost oscilacija između ravnica i planina. Ravnice se bore protiv divljih voda, organizuju puteve i kanale, planine se sele i sve to traje u vjekovnim procesima. Jer u tim skoro nepokretnim okvirima, one lagane plime i osjeke ne djeluju same, one oscilacije opštih odnosa između ljudi i sredine u kojima one obitavaju, vezuju se za druga talasanja, ponekad lagana ali obično i kraća – talasanja ekonomije. Sva ova kretanja slažu jedno na drugo. I jedno i drugo uređuju nikada jedinstveni život ljudi...Drugim riječima, geografsko posmatranje dugog trajanja vodi nas najsporijim oscilacijama koje istorija poznaje.“⁶

Najbolji vodič i najsigurniji kompas je obala. Riječ *costaggaiare* znači ploviti uz obalu i ploviti mudro. Početkom XV vijeka, Portugalci se suočavaju sa problemom plovidbe na pučini Atlantika. Mediteran nije jedino more, već niz tečnih polja međusobno povezanih manje ili više širokim vratima. „Mediteran se definiše kao more opkoljeno planinama, to je more za koje je još Platon rekao da obitavamo oko njega kao žabe što sjede oko močvare, i zajedno sa Ciceronom nagovještavao koruptivnost mora.“⁷ Način kako nastaje i opstaje Mediteran kao civilizacija, tj. kao splet svakodnevnih životnih forme zavisi od principa mora.

Crno more s juga i istoka okružuju planine, kroz koje su prolazili putevi koji se od Persije, Jermenije i Mesopotamije slivaju u tranzitni centar Trapezunta, dok se na sjeveru prostiru ravnice Azije. Prema Brodelu, Jadransko more je najkoherentnija morska oblast. One koje sačinjavaju minijaturne kontinente među mediteranskim ostrvima su Sardinija, Korzika, Sicilija, Kipar, Krit, i Rodos. Baš kao i sve planine, tako i sva ostrva, su izvoznici ljudi i u tom smislu se

⁶ Ibid., str.34.

⁷ <https://polja.rs/wp-content/uploads/2015/12/selection1.compressed-7.pdf>, 23.05.2017. u 18:00h

može govoriti o ostrvskim emigrantima. U mediteranskom svijetu imali smo izolovana poluostrva, kakva je Grčka i neke druge oblasti koje nemaju drugog izlaza u svijet osim mora. Još jedno ostrvo, prema istoku, a na drugom kraju Mediterana je Sirija. Odmorište mora i pustinje.

„S ostrva se sve razliva: ljudi, tehnika, imperijalizam, religije, civilizacije. Možda ukupna istorija ostrva (jer mediteranske zemlje su skupine oblasti međusobno izolovanih ali koje ipak neprestano jedna drugu traže) može bolje osvijetliti kulturu Mediterana. Možda pomaže da se bolje shvati kako je svaki mediteranski kraj uspio da očuva neuporedivu originalnost, onaj snažni regionalni miris iako usled neobične mješavine rasa, religija, običaja civilizacija.“⁸

Poluostrva na Mediteranu su predstavljala autonomne kontinente. Ona su svijet za sebe i međusobno su slična jer su sastavljena od istog materijala - sveprisutnih planina, visoravni, ravnica, priobalnih vijenaca i povorki ostrva. Prirodne veze utvrđuju se njihovim pejzažima kao i oblicima njihovog života. „Od jednog do drugog poluostrva pružaju se oblasti koje ih povezuju: u Lionskom zalivu donji Langdok i donji tok Rone, neka vrsta francuske Holandije; na Jadranu Donja Emilija i Venecijanske zemlje; dalje na istoku, na sjeveru Crnog mora puste i gole stepske zemlje koje se pružaju od delte Dunava do krajnjih tačaka Kavkaza; najzad ovaj put ka jugu, ona predugačka tačka slijepih obala na koje je tako teško pristati, a koje idu od južne Sirije do Tunisa, Gabesa i Ćebre, duga i siromašna fasada tuđeg svijeta na Unutrašnjem moru.“⁹

Mediteran je sa sjeverne strane okružen kopnom Evrope i to od Crnog mora do Gibraltarskog moreuza. Ovo je kopno višeslojno. Sastavljeno od velike socijalne, demografske i geografske raznolikosti. Jug Evrope pripada Mediteranu i na jedan vrlo specifičan način utiče na ostali dio kontinenta.

U evropskom okruženju pred mediteranskim svijetom se nalaze prostori koji nisu jednaki, kako po svom prostoru, tako ni po svom kulturnom i ekonomskom nivou. Brodel zato ističe da treba govoriti o četiri evropske grupe koje odgovaraju velikim meridijanskim relacijama prevlaka, o četiri istorijske osovine, od kojih je svaka povezana s toplim morem, kao što su i međusobno povezane.

Kopnena masa koja se umeće između toplih voda Mediterana i drugih mediterana - umanjuje se progresivno prema zapadu. Presijecaju je prirodne prevlake kao što su ruska, poljska, njemačka i francuska prevlaka. Tu su i Alpi, čudesna planina gdje se sve prirodno dešava, zid koji se preprečava Srednjoj Evropi, zaseoci i sela na gornjim granicama obradivog zemljišta, gradeći u dubokim dolinama i najzad u dodiru sa ravnicama, jezerima i rijekama nalaze se gradovi u podnožjima kakvi su Ženeva, Bazel, Ciri, Salzbrug, Filah, Klagenfurt, Susa, Verčeli, Astri, Komo, Bergamo, Breša, Verona.

⁸ Brodel F., *Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II*, CID, 2001., str.58.

⁹ Nikić S., *op.cit.*, str.41.

U ovim prevlakama život Mediterana je bio produžen prema sjeveru. Evropske prevlake ocrtavale su glavne linije mediteranskog uticaja. Zato se može konstatovati da prema Mediteranu nije stajala samo jedna Evropa, već više Evropa pa se istorijom mora i uticajem mora može objasniti sva istorijska i kulturološka zbivanja jednih i drugih, odnosno Mediterana i Evrope.

Po Brodelu geografski prostori nijesu ono što čini istoriju, već naglašava da su to ljudi koji su gospodarili, koji su izmislili te prostore. Iznad kopna i vode Mediterana prostire se vazdušni Mediteran, koji kao takav nema veze sa fizičkim uslovima ispod njega. Od septembra do martovske ravnodnevnice, naglašen je atlantski uticaj. Anticiklon sa Azorskih ostrva donosi kišu, nagle udare vjetra, uznemireno more, patetična nebesa i oluje.

Suprotnost pustinji u klimi je Atlantik. Zimi Atlantik pritiskuje pustinju kako prema jugu, tako i prema istoku. Na alžirskim granicama kiša pada, a ponekad i u srcu Sahare. Čim prestanu zimske kiše, pustinja zauzima morsko prostranstvo zajedno sa okolnim visovima i planinama. Širi se prema zapadu, ali najviše prema sjeveru, čak su i u Francuskoj južni Alpi ljeti zahvaćeni vrućim vazduhom s juga i sve to ide do rijeke Rone i Garone i do udaljenih južnih obala Bretanje.

Mediteranska klima je uokvirena granicama maslinjaka i velikih šuma palmi. Mediteranska klima je klima uskog morskog pojasa gdje rastu, pomorandža, maslina, nar, smokva...uski dekor koji je homogen od istoka do zapada. Mediteranski čovjek gdje god da se selio osjećao se kao u svoju kuću, dok to nije bio slučaj sa iberijskom kolonizacijom Novog svijeta. Sa druge strane, moglo bi se reći da je Mediteranska gostoljubiva klima bila pogubna i mračna.

„U okviru godišnjih doba može se zapaziti da se „vrata godine“ otvaraju i zatvaraju solsticijumima i ekvinocijama. Zima počinje rano a završava se kasno, ljeto počinje bujnim proljećem sa plahim vjetrovima, užurbanim ritmom berbi: žito se žanje u junu, smokve se beru u avgustu, grožđe u septembru, masline s jeseni, palme malo kasnije. Tu su i ljetnje epidemije.“¹⁰

Mediteran čini jedinstvo zahvaljujući kretanju ljudi i puteva koji kroz njega vode. Mediteranski putevi su putevi uspostavljeni duž obala. Mediteranski gradovi žive od osvajanja prostora mrežom puteva, smjenom različitih vrsta transporta, uzastopnim prilagođavanjima, naglim ili laganim razvojem. Neizbježan je i demografski rast koji ne djeluje u jednom pravcu. On je moć ili smetnja, krhost ili ravnoteža. Javlja se i prodor sjevernjaka i slabljenje Mediterana.

Brodel smatra „da uzrok toga bi mogao biti upravo razvoj gradova koji nijesu dozvolili jednu jaku državu koja se sada osjetila nedovoljno pozvana da bude žandarm.“¹¹ Ratovi po njegovom mišljenju nisu anticivilizacijski, već predstavljaju „vrtlog života“ ljudi, označavaju ritmove i sezone, a hroničari ih guraju u prvi plan svojih tumačenja. Po njemu se razlikuju unutrašnji i spoljašnji ratovi. Unutrašnji ratovi su unutar jedne civilizacije, a spoljašnji se vode između neprijateljskih civilizacija. To su ratovi u hrišćanstvu i islamu s jedne strane, a s druge strane krstaški ratovi i džihadi.

¹⁰ Ibid., str.46.

¹¹ Brodel F., *op.cit.*, str.65.

„Civilizacije sagorijevaju same od sebe u neprekidnim građanskim ratovima, kao i bratoubilačkim, između protestanata i katolika, sunita i šiita.“¹² Hrišćani i muslimani se sukobe u vidu džihada i krstaškog rata, a zatim počinju jedni drugima da okreću leđa da bi se vratili unutrašnjim sukobima.

Ove oscilacije su uslovljene materijalnim konjunkturama, činiocima koji su zajednički za cijeli svijet. Tome još treba dodati i razbojništvo koje je bilo rasprostranjeno na Sredozemlju. Dopunski vid ratovanja su piraterija i gusarenje, time što je piraterija stara koliko i istorija. Pojavljuje se kod Bokača, Servantesa, kod Homera i treba je razlikovati od gusarenja. Gusarenje u Sredozemlju je dozvoljeni rat, koji ima svoje zakone, svoja pravila, svoje žive i davne običaje.

Za Sredozemlje je posle Lepanta sve završeno, i nije centar dešavanja. Veliki rat sada živi na sjeveru, na zapadu, na Atlantskom okeanu – onamo gdje mora biti, gdje pripada, gdje kuca srce svijeta. Kada 1618. godine, s prvim pucnjima Tridesetogodišnjeg rata veliki rat nanovo počne, to će biti daleko od njega. Sredozemno more nije više jako srce svijeta.

Pitanje koje potencira Brodel je kako usaglasiti protivurječne hronologije sa dobrim i lošim periodima država i civilizacija. Teška vremena idu na ruku napredovanju država, što bi bio slučaj i sa civilizacijama. U nezgodno vrijeme se pojavljuje njihov sjaj, pa u „jesen država – gradova, čak i u vrijeme njegove zime u Veneciji i Bolonji cvijeta pozna italijanska renesansa. U jesen prostranih pomorskih carstava, Istanbula, Rima, Madrida javljaju se moćne carske civilizacije.“¹³

6. MORAL I RELIGIJA

Teolozi zastupaju heteronomiju ili teonomiju, dok odbacuju moralnu autonomiju čovjeka. Dokazuju i dokazivali su da čovjeku nije dovoljna sloboda, već da bi čovjek bio moralan potrebna mu je vjera, i to vjera u boga kao tvorca svijeta, kao vrhovnog sudiju i moralnog zakonodavca, koji će obezbijediti ocjenu ljudskih postupaka, odnosno nagradu ili kaznu na onom drugom transcendentnom svijetu. Sva ova gledišta se mogu svesti u nekoliko teza. A to su ontološko – logička teza, psihološka teza i genetsko istorijska teza.

Po ontološkoj tezi bez vjere u boga ne možemo shvatiti svijet, niti pružiti najdublje zasnivanje ljudskih moralnih normi. Ono što je ljudsko, moralo bi se mjeriti nečim nadljudskim i saglašavati sa njim da bi bilo u potpunosti zasnovano i opravdano. Psihološka teza polazi od pretpostavke da bez vjerovanja u besmrtnost duše i u nagradu ili kaznu božju, čovjek ne bi mogao biti moralno biće. Po njoj je strah od božije kazne i očekivanje nagrade moralno ispravan motiv. Treća, tzv. genetsko – istorijska smatra da uslovljenost morala religijom proizilazi iz činjenice, da je moral i proistekao iz religije, pa ga i religija kao takva može efikasno održavati.

¹² Ibidem.

¹³ Ibid., str.66.

Kod dograđene, formirane i razvijene religije možemo razlikovati i sledeće komponente: „predstavno – misaonu, emocionalnu, praktično ritualnu i društveno-organizacijsku. Prvu komponentu čini zamisao o postojanju nekog natprirodnog, ontološki ili bivstveno bitnijeg bića od samog realnog, prirodnog, empirijski datog bića. Religiozni čovjek u svojoj zamisli dijeli svijet na dva dijela: prirodni i natprirodni. Sa tom predstavom o nadmoćnijem natprirodnom svijetu ide, kao druga komponenta osjećanje straha, strahopoštovanja, zavisnosti.

A pošto se natprirodnim bićima pripisuje moć da utiču na događanja u realnom svijetu, onda uz osjećanje strahopoštovanja kod religioznog čovjeka idu i razni oblici rituala, kojima je cilj da se više sile umilostive i okrenu u korist ljudi. Ritual je, dakle, treća komponenta religije. Četvrta je data preko organizacije religioznog života (hram, crkva, džamija i sl.). Sve ove komponente ne moraju postojati na svim stupnjevima razvitka religije i u svim pojedinačnim slučajevima, ali uglavnom one idu zajedno i čine pojam religije.“¹⁴

Prosvjetiteljstvo je religiju smatralo u prvom redu kao posledicu neznanja i u tom smislu kao besmislicu. Tako je Kant pošao od pretpostavke da iako se egzistencija boga ne može dokazati racionalnim sredstvima i postupcima, vjera je ipak potrebna iz moralno – praktičnih razloga. Religiozne predstave, nisu odraz religijskih, natprirodnih sila koje bi stvarno postojale, već su kao takve proistekle iz čovjekovih emocija.

Religija je, podvrgnuta zakonu intencionalnosti, namjere, usmjerenosti. Bilo što, što čovjek čini usmjeren je na rješavanje nekih egzistencijalnih problema i prevazilaženja ograničenosti u objektivnom svijetu. Čovjek je razvojno – istorijsko biće, pa su i sredstva i putevi različiti i kao takvi moraju biti. „Nekad se on od groma branio molitvama, a danas to čini gromobranom; ali je i molitva bila neko rješenje bar u datim uslovima, bila je način i sredstvo borbe protiv neprijateljskih prirodnih sila.“¹⁵

Ono što je smisljeno za jedno epohu, može biti besmisleno za drugu. Moramo jednostavno konstatovati da ima ljudi kojima je religija lična psihološka potreba. Isto tako, sama razvojnost i otvorenost i razvojnost čovjeka pa i istorije daje nam mogućnost sučeljavanja stavova teista i ateista, vraćajući se na neka njihova konkretna pitanja o odnosu morala i religije.

6.1. Odnos morala i religije

Na početku se nameće nekoliko pitanja, u smislu da li je religija oduvijek postojala i da li su ljudi oduvijek bili religiozni. Ako je za religiju karakteristično vjerovanje u transcendentno, onda se može reći da religije nekad nije bilo. Duhove kao predmet kulta, imamo na primjer kod animizma, i na tom stupnju religija nema moralnu, regulativnu funkciju.

¹⁴ Nikić S., *op.cit.*, str.223.

¹⁵ *Ibid.*, str.226.

Ukoliko animizam, shvatimo kao jednu od faza formiranja monoteističkih religija, onda religija nije oduvijek dati način čovjekovog doživljavanja svijeta. Formiranje predstave o transcendentnom jednom bogu kao izvoru svega i kao sudiji, značilo je napredovanje na planu apstrakcije, a samim tim je bilo uslovljeno ekonomskim i društvenim napredovanjem.

Religija i bogovi nemaju oduvijek moralnu funkciju, niti je nastanak moralnih predstava bio vezan za predstavu o bogu. Stvaranje predstave o bogovima kao zaštitnicima i moralnim zakonodavcima stvar je relativnog kasnog čovjekovog razvitka. Društveno moralne norme su morale postojati jer je bez njih bio nemoguć zajednički život.

„ Isto tako ne bi se mogla poricati uloga same vjere u besmrtnost duše i nagradu i kaznu na onom svijetu (indikativni su stavovi Dostojevskog i Ničea što se tiče ove dileme). Ali kad se kaže da je religija doprinosila moralizovanju čovjeka, onda to ne znači ništa drugo nego da je čovjek, u svojoj dugoj borbi za uzdizanje iz animalnih oblika egzistencije, moralizovao i socijalizovao samog sebe kroz mnogobrojne forme duhovne aktivnosti u koje spada i religija.“¹⁶

7. NASTANAK HRIŠĆANSTVA

Plodovi epohe helenizma su hrišćanska religija i prva hrišćanska filozofija. Korijeni hrišćanstva su dublji i sežu u realnu i sakralnu istoriju jevrejskog naroda. Ono što je karakteristično za hrišćanski religiozni pokret nije samo to da ima osnivača čiji su život i smrt obavijeni legendama o božanskom porijeklu, o devičanskom začeću, o čudima isceljenja i vaskrsenja, o stradanju na krstu kao žrtvovanju za iskupljenje i spasenje grešnog ljudskog roda.

Taj pokret je formirao svoju društvenu organizaciju – crkvu i svoju idejnu osnovu. Upravo je to formiranje trajalo više od trista godina. Sam osnivač po imenu Isus, rodio se u varošici Nazaretu, u porodici koja je bila oskudnog imovnog stanja, od oca Josifa i majke Marije. Imao je mnogo rodne braće koji u njemu nisu gledali neku božansku prirodu. U varošici Nazaretu, pored Jevreja, bilo je dosta Feničana, Sirijaca, Arabljana pa i Grka. Ne može se tačno odrediti godina njegovog rođenja, kao ni kojoj je grupi pripadala Isusova porodica.

Tradicija govori da se Isus rodio u vrijeme vladavine rimskog imepratora Avgusta. Isus je vjerovatno naučio da čita i piše, u nekoj od tada postojećih primitivnih jevrejskih škola. Nije zano grčki jezik, pa mu prema tome nije ni mogla biti dostupna bogata i suptilna grčka književnost i filozofija. Jezik kojim je govorio je bio mješavina jevrejskog i sirijskog. Pretpostavlja se da je Isus kao mladić, došao u dodir sa sektom esena. Eseni su bili protivnici ropstva, propovijedali su ljubav prema bližnjim, njegovali kult siromaštva i vjerovali u dolazak pomazanika.

¹⁶ Pavićević V., *Sociologija morala i religije*, Beograd, 1970., str. 158.

Ono što je karakteristično za biblijsku istoriju jevrejskog naroda jeste, da je ona svjedočanstvo monoteističkog kulta Jehove. To je bio kult kojem je gotovo prijetila opasnost da izgubi svoja etničko – plemenska svojstva. Hrišćanska religija nije ništa drugo do jevrejski kult Jehove. Hrišćanski Bog više nije Bog jednog izabranog naroda, već je apsolutni gospodar svih naroda i svih ljudi, koji su kao njegovi robovi, međusobno jednaki.

Shvatanja savremenog čovjeka o Bogu su mnogobrojna i različita. Djeca su sklona zamišljanju nekog starca sa bijelom bradom. Odrasli ljudi smatraju da je Bog nevidljiva sila ili umni pojam, ili pak čitavo čovječanstvo. Šrila Prabhupada opisuje shvatanje Boga kao „osobu koja ima šest obilja – snagu, slavu, bogatstvo, znanje, lepotu i odvojenost“.¹⁷

Među Jevrejima je bilo obrazovanih ljudi koji su doprinjeli širenju hrišćanstva. Svoje prve pristalice je stekao među Jevrejima i to među onima koji se nisu isticali nekom visokom obrazovanošću. To su, prije svega, apostoli Matej, Marko i Luka pisci evanđelja. U njima su opisani čuda, život i stradanje Isusovo.

U evanđelju po Mateju tvrdi se da je Isus u „besjedi na gori“ izgovorio i ove riječi: „Blago siromašnima duhom jer je njihovo carstvo nebesko“. To, kao i mnogi drugi podaci, govore o tome da je hrišćanstvo bilo usmjereno protiv učenih ljudi, koji su u njegovoj prvobitno judejskoj sredini bili oličeni u književnicima i farisejima.

Prvi su odlično poznavali moralističke maksime, međutim, nisu ih sprovodili u djelo. Fariseji su bili pripadnici jedne više sekte koja se držala mojsijevskog moralizma i koja se nije htjela miješati zbog toga sa „nečistima“, tj. sa siromasima i pripadnicima drugih religija. Hrišćanstvo je preuzelo iz starozavjetnih tekstova onu vrstu moralističkog propovjedništva, koja se obraćala neobrazovanim i siromašnim osuđujući moćne i bogate, osuđujući one koji su u materijalnim bogatstvima i čulnim uživanjima tražili vrijednost života.

Isus nije ništa napisao baš kao ni Pitagora ni Sokrat. Njegovoj slavi doprinjeli su drugi. Ako je suditi po nekim evanđeljima on nije samoga sebe smatrao bogom. Dok je sicilijanski filozof Empedokle nazivao sebe besmrtnim bogom, Aleksandar Makedonski je činio nešto slično, a Pitagoru su njegovi sledbenici smatrali nekom vrstom bića koje se nalazi na sredini između smrtnih ljudi i bogova. Mit o božanskoj prirodi Isusovoj tek kasnije je stvoren. Tome je doprinjelo četvrto Jovanovo evanđelje. Njegovo evanđelje ovako počinje: U početku bješe riječ (logos), i riječ bješe u Boga, i Bog bješe riječ...sve je kroz nju (riječ) postalo, i bez nje ništa nije postalo što je postalo. Sve je to Apostol Jovan povezao sa hrišćanskom legendom.

Vaspitan u grčkom duhu, Apostol Pavle, je prema hrišćanskim izvorima, bio jedan od progonitelja prvih hrišćana. Apostol Pavle, se borio da se prvobitno hrišćanstvo oslobodi svojih lokalnih judejsko – palestinskih obilježja. U „Poslanici Kološanima“ Apostol Pavle je upozoravao: Braćo! Čuvajte se da vas ko ne zarobi filozofijom i praznom prevarom, po kazivanju čovečijem, po nauci sveta, a ne po Hristu.

¹⁷ Prabhupada Š., *Nauka o samospoznaji*, Book trust, Ljubljana, 1987., str.14.

Ovo upozorenje nagovještavalo je da je hrišćanska religija superiornija od grčke filozofije, da su doktrine grčkih filozofa lažne i da istina koja se saopštava nije čovjekova istina i nije od ovog svijeta. Grci su se osjećali nesumnjivo superiornijim u odnosu na sve druge narode, koji su u njihovim očima manje više bili „varvarski narod“. Iako su trpjeli vojničke poraze u sukobu bezbroj puta, ipak, pobjeđivali su na idejnom i kulturnom polju.

7.1. Etika jevanđeljskog (ranog) hrišćanstva

Hrišćansko učenje je novo i revolucionarno u odnosu na staru jevrejsku religiju. Jevrejska religija bila je za vrijeme hrišćanstva „zakonska religija“. Njeno vjersko učenje je bilo strogo fiksirano u vjerskim knjigama, a smisao tih knjiga tumačilo je brojno sveštenstvo. Sve do detalja je bilo propisano, kako u oblasti vjerovanja, tako i u oblasti ponašanja. Propisi koji imaju običajnu i obrednu vrijednost bili su uzdignuti na rang apsolutne obaveze. Taj stepen obaveze imali su i propisi koji su se odnosili na vjerovanje.

„Ko bi ružio ime Gospodnje, da se pogubi, sav narod da ga zaspe kamenjem; i došljak i domorodac koji bi ružio ime Gospodnje, da se pogubi.“¹⁸Ovaj tip religioznosti, nije imao smisla za moralne vrijednosti, već se sastojao u vršenju samih vjersko – običajnih propisa. Njegovi predstavnici bili su fariseji koji se pominju u jevanđeljima. Isus je taj koji načelo ljubavi univerzališe.

7.2. Opštine prvih hrišćana

Opštine prvih hrišćana su organizovane prema principima i modelima koje nalazimo u jevanđeljima i analogno odnosima između Isusa i njegovih prvih pristalica. One su bile multifunkcionalne i zadovoljavale su brojne „svetovne“ a ne samo vjerske zajednice. Ono što je ujedinjavalo hrišćanske opštine jeste vjersko uvjerenje, određeni obredi i običaji.

Ove opštine ispoljavale su i vršile sudsku funkciju, raspravljale sporove svojih članova, koji su izbjegavali redovne državne sudove, smatrajući ih neprijateljskim i nepravičnim. Ukoliko bi se posmatrale kao vjerske, onda se može reći da su ti odnosi karakterisani jednakošću i jednakopravnošću. To se ispoljavalo na način što sama vjerska propovjed nije bila privilegija već je svako mogao sa njom da se bavi.

Međutim, stvarni uticaj zavisio je od obdarenosti pojedinca i vjerske nadahnutosti. Kod Apostola Pavla nalazimo ovakvo mjesto: „Šta će se, dakle, činiti braćo! Kad se sabirate, svaki od vas ima psalam, ima nauku, ima jezik, ima otkrovljenje, ima kazivanje; a sve da biva na popravljanje.

¹⁸ Nikić S., *op.cit.*, str.268.

Ako govori ko jezikom, ili po dvojica, ili najviše po trojica, i to po redom,; a jedan da kazuje. Ako li ne bude nikog da kazuje, neka ćuti u crkvi, a sebi, neka govori i Bogu. A proroci neka dva ili tri govore, i drugi neka rasuđuju. Ako li se otkrije što drugome koji sjedi, neka čeka dok prvi učuti. Jer možete prorokovati svi, jedan po jedan, da se svi uče i da se svi tješe.¹⁹

Ovaj demokratizam biće oslonac i argument za brojne vjerske reformatore u nastojaju da razbiju stroge hijerarhijske odnose unutar katoličke crkve. Luter je na primjer pisao: „Nema među nama hrišćanima nikakvog vrhovnog poglavara, jer postoji samo Hristos i samo on. Kakvo poglavarstvo (vlast) može tu biti kad su svi jednaki, kad imaju isto pravo, moć, dobro i čast? Niko ne može drugome biti poglavica, već svaki želi da drugome bude najpotčinjeniji, pa se nikakva vlast ne može uspostaviti tu gdje postoje takvi ljudi.“²⁰

Nasuprot „vještačkoj“ ili „racionalnoj“ volji koja ujedinjava ljude u društvo, hrišćanske opštine spadale bi, u zajednice u Tenisovom smislu te riječi u forme organizovanja i povezivanja koje se vrše ne bazi spontane zajedničke težnje ili potrebe ili „suštinske volje“. U tim zajednicama odnosi se ne regulišu pomoću vlasti, nego dogovorom i na osnovi autoriteta pojedinaca koji se zasniva na njihovim sposobnostima, obdarenostima.

7.3. Nastajanje hrišćanske crkve

Prvi činilac razvoja opština u institucionaliziranu crkvu može se uzeti povećanje broja članova u opštinama i broja samih opština. Ukoliko je grupa brojnija i čim se njeni zadaci umnožavaju i proširuju, nužna je i diferencijacija funkcija. To važi i za „svetovne“ i „duhovne“ organizacije. S povećanjem broja članova u hrišćanskim opštinama i s razvijanjem njihove ekonomske djelatnosti javlja se i potreba za ekonomskim pitanjima i za upravljanje društvenim životom u zajedničkom domu. Sa većim brojem članova i opština rasla je i potreba za povećanjem broja propovjednika i utvrđivača samog vjerskog učenja, tj. potreba za sveštencima i teolozima.

Ta potreba je bila veća samim tim što su među hrišćanskim opštinama i centrima hrišćanstva, nastale i značajne razlike u shvatanju samog hrišćanskog učenja. Nasuprot razlikama, trebalo je fiksirati hrišćansko učenje o svim bitnim vjerskim pitanjima. Za taj posao bili su potrebni apstraktivistički umovi i znanje, i to ne samo znanje hrišćanskog učenja već i antičke filozofije.

Uz brigu za jedinstveno učenje išla je i briga za organizacionim povezivanjem svih tih udaljenih centara i opština, a to povezivanje imalo je za posledicu nastajanje sloja vjerskih starešina, vjerske hijerarhije. Tako nastaje jedinstvena, moćna organizacija – hrišćanska crkva.

¹⁹ Ibid., str.271.

²⁰ Ibidem.

Postoje i politički i socijalni razlozi te značajne promjene unutar hrišćanstva. Kada je riječ o socijalnim razlozima, poznat je odbojni stav tih slojeva prema bogatašima, što je došlo do izraza i u jevanđeljima, kao i odbojni stav prema državi. Vremenom ovakav stav slabi, silom ekonomskih činjenica. Apostol Pavle znalac grčke filozofije, uporno je propovijedao da su „vlasti od boga“ i da treba dati „bogu božije, caru carevo“. Tako hrišćani postaju moćna politička i društvena snaga po gradovima. Hrišćanstvo je bila etička religija, koja je propovijedala unutrašnji moralni proporod čovjeka.

Hrišćanstvo se vraća tipu zakonske i ritualne religije kao moćna i centralizovana organizacija, jer razvija neobično složeni sistem vjerskih obreda i svetih tajni pa učešće u tim obredima i tajnama postavlja kao uslov spasenja. Ni sva moralna dobra, ni svi prirodni putevi čovjeka kao pojedinca nisu dovoljni da čovjek postigne spasenje; bezuslovno je nužno kršten, posjećivati hram, ispovijedati se, pričješćivati se itd., to jest primati natprirodne moći kojima raspolaže i koje može dodjeljivati samo crkva kao božiji predstavnik i posrednik na zemlji.

Glavne božanske ili teološke vrline su vjera, nada i ljubav. Ako čovjek ima vrline, ima ih zato što mu ih je podario Bog, kao što mu je i otkrio same moralne principe (norme, načela). Termin grijeh danas se upotrebljava u običnom govoru, ali hrišćanska etika i etika mnogih religija, zadržava pojmove grijeha i čovjekove grešnosti. Pojam grijeha, u hrišćanskoj etici, obuhvata sve loše postupke čovjeka kako prema sebi, tako i prema drugim ljudima. Poslednji osnov grijeha je težnja čovjeka da sam sebi bude gospodar, odnosno neposlušnost prema božanskoj volji. Zato je onda prvi grijeh oholost; zatim dolazi zavist, gnev, tvrdičluk, blud, sablaznjavanje itd.

Ono što je osnovni zadatak crkve je taj da vodi ljude k bogu, i da se brine za njihov vječni život. Vječni život, vjernik može zaslužiti samo ako se u ovozemaljskom svijetu, bude ponašao prema religijskim i moralnim načelima koja je utvrdila crkva, počevši od principa koje je pružio Isus. Crkva je, prema tome, dužna da usmjerava život vjernika prema vječnosti. „Možda je najstarije i najljepše božanstvo bio Dyaus – nebo kao Dyaus – pitar „nebeski otac“.²¹

Pravo na bavljenje socijalnim, političkim i ekonomskim pitanjima crkva izvodi iz teološkog učenja, sa ciljem zalaganja za načela hrišćanskog morala. Ako bi se vratili u prošlosti, mogli bi navesti još dva razloga. Prvi je doktrinarno – teološke, a drugi – sociološke prirode. Prvi se sastoji u tome da crkva ima svoju osnovnu dogmu božansko stvaranje svijeta. U svijet spada ne samo fizički već i socijalni svijet. Dok drugi, sociološki razlog, leži u činjenici da je sama ona kao složena organizacija, predstavljala jedan moćan i privilegovan društveni red, jedan stalež sa krupnim ekonomskim interesima i mogućnostima.

²¹ Veljačić Č., *Filozofija istočnih naroda*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1958., str.36.

7.4. Izvori učenja

Na hrišćansko učenje uticali su antički filozofi: Aristotel, stoici, novoplatonovci. Za potpuno formiranje hrišćanskog socijalnog učenja V. Girke navodi sledeće izvore: Bibliju, patristiku, srednjovekovna istorijska kazivanja, oživljavanje antičke filozofije države, prije svega Aristotelovog djela Politika, materijal koji je sadržan u rimskom i kanonskom pravu, a djelom i u crkvenom zakonodavstvu (jurisprudenciji). Primarnu ulogu razumije se ima Biblija.

Ovim izvorima moraju se dodati izvori iz poznog srednjeg vijeka. Tu spada veliki sistematizator katoličke filozofije Toma Akvinski. U enciklici „Večni otac“, papa Lav XIII proglasio ga je za temelj hrišćanske filozofije.

Između enciklika poslednjih dvaju poglavara katoličke crkve i ranijih enciklika postoji osjetna razlika u gledištima na značajne socijalne promjene. One su izraz gotovosti crkve i prije svega njenih pomenutih poglavara da se otvore prema dvema osnovnim karakteristikama stanja savremenog svijeta: prema sve intetivnijem procesu socijalizacije života i prema gorućoj potrebi rješavanja problema privredno zaostalih zemalja. To nikako ne znači da se crkva izjašnjava za socijalizam kao društveni sistem. Isto tako to ne znači da napušta osnovne ranije ideje svog socijalnog učenja; to znači samo da su progresivni krugovi katoličke crkve dali starim principima takve nove interpretacije i modifikacije kojima crkva izlazi u susret novom vremenu i koje mogu bolje obezbijediti njenu prisutnost u sadašnjici.

8. ISLAM

Islam je najmlađa svjetska, univerzalna religija. Osnivač Islama je Muhamed. Rodio se 570. godine naše ere u gradu Meki, na Arabijskom poluostrvu. Potiče iz porodice Hašima. Muhamed je rano ostao bez roditelja, pa je samim tim imao teško djetinjstvo i mladost. Jedno vrijeme bio je pastir, kasnije biva gonič kamila kod bogate udovice Hatidže, koja se bavila trgovinom. Oženivši se njom, kasnije i sam počinje da se bavi trgovinom.

Trgovački poslovi su mu dobro išli. Dugo vremena je vodio jednostavan i praktičan život. Moralna i vjerska pitanja nisu ga na početku okupirala, kao što je to bio slučaj sa dvojicom drugih velikih i vjerskih reformatora – s Budom i Isusom. Do životnog preokreta vjerske i moralne vokacije dolazi pri kraju četrdesetih godina života. Prema Kuranu, Muhamed je „vjerske istine o bogu“ dobio od samog boga, a preko arhanđela Gavrila, koji mu, u pećini kod Meke pokazuje maramicu na kojoj su upisane riječi: Čitaj u ime Gospodara tvoga koji stvara, stvara čovjeka od ugruška! Čitaj, plemenit je Gospodar tvoj, koji poučava peru, koji čovjeka poučava onome što ne zna.

Islam je tipična religija „otkrovljenja“, a prema mnogobrojnim tvrdnjama Muhamed je često padao u poseban religijski trans iz kojeg je prorokovao. Svoje vjersko učenje, širio je najprije u najužem krugu svoje porodice i svojih prijatelja. Ali izvan toga kruga on je, dobio malo pristalica, štaviše stekao je mnogo protivnika. Posle smrti svoje žene Hatidže odlučuje da pređe u Medinu. Medina ga je privlačila zato što je u tom gradu bilo dosta Jevreja i hrišćana, od kojih je očekivao podršku za svoje monoteističko učenje.

Zapravo nije pogriješio što je prešao u Medinu, jer je u njoj bio odlučujuća politička i vojna ličnost, naročito poslije pobjeda u bici s Korejšitima, 624. Godine. Nakon što je sklopio mirovni ugovor s Mekancima, vraća se u Meku i čini je centralnim svetištem svoje nove vjere. Muhamed je umro, 8.juna 632.godine, dok se pripremao za rat s Vizantijom.

Iz ovih nekoliko podataka možemo zaključiti da se Muhamed, mnogo razlikovao od Bude i Isusa Hrista. Buda je u osnovi pesimistički filozof koji je impresioniran prolaznošću svega. On se zato i odaje monaškom životu i osniva monaški red koji se odlikuje asketizmom. Ni Isus ni Buda nisu težili za političkim uticajem i vodstvom. Dok, Muhamed, ima od početka ima državničke i političke pretenzije. Borio se protiv politeizma i idolopoklonstva kod svojih arapskih saplemenaka, da bi razvijanjem vjere u jednog boga stvorio duhovnu osnovu za političko jedinstvo raznih arapskih plemena.

Nije se odlikovao ni asketizmom u ličnom životu, baš kao što ni njegova opšta teološka antropološka i etička koncepcija ne pruža osnovu za asketske zaključke. Dopušta čak da mu Alah da privilegiju u pogledu žena.

8.1.Osnovne razlike između islama, judejstva i hrišćanstva

Sve novije religije, zadržavaju mnoge elemente prethodnih, starih religija. Iako je hrišćanstvo negiralo brojne etičke i religijske postavke, stare jevrejske religije, prihvataju u svoju osnovu spise tih religija. Baš takav slučaj je i sa islamom. On se oslanja na već postojeće religije na judejstvo i hrišćanstvo.

Tako, Muhamed kaže u Kuranu: „ Recite: Mi vjerujemo u Allaha i u ono što se objavljuje nama, i u ono što je objavljeno Ibrahimu (Avramu)i Ismailu, Ishaku i Jakobu (Jakovu) i unucima, i u ono što je dato Musau (Mojsiju) i Isau (Isusu), i ono što je dato vjerovjesnicima od Gospodara njihova: mi ne pravimo nikakve razlike među njima, i mi se samo Njemu pokoravamo.“ Osim što se Muhamed oslanja na jevrejsku i hrišćansku vjersku tradiciju i učenje, on nije njihov sledbenik, niti se islam može svesti na spoj mojsijevstva i hrišćanstva. Muhamed u Kuranu naglašava da je božiji prorok, a ne bog.

Njegova kritika hrišćanstvu upućena je zbog nedoslednosti u monoteizmu. Hrišćanski bog se inkarnirao. On je troičan: bog – otac, bog – sin, bog – dug sveti. Svaku pomisao o inkarnaciji boga Muhamed odbacuje. Muhamed u Kuranu često upućuje na račun hrišćanstva, a i na račun mojsijevstva, reči osude koje pokazuju da Muhamed pretenduje na jednosipravnost svog vjerovanja.

Takođe, treba reći da u Kuranu ima mnogo mjesta na kojima Muhamed ističe i priznaje vrijednost osnovnih jevrejskih i hrišćanskih vjerskih spisa. Na jednom mjestu Muhamed čak izričito kaže: „I sa sljedbenicima Knjige raspravljate na najljepši način,... i recite: „ Mi vjerujemo u ono što se objavljuje nama i u ono što je objavljeno vama, a naš Bog i vaš Bog jeste jedan, i mi se njemu pokoravamo.“

8.2. Problem osnova morala i slobodne volje

Za Islam se može reći da predstavlja religiju koja nastoji da izrazi božju svemoć i uzvišenost nad prirodnom realnošću. Ukoliko bi se prihvatilo stanovište da je bog troičan i da se može inkarnirati u čovjeku, pa tako da neko od ljudi postane bog, za islam bi to značilo degradiranje božje uzvišenosti i svemoći.

Bog je iznad svega, i u svijetu se ne može ništa desiti bez njegove volje i aktivnosti. Zato su dešavanja u svijetu izraz njegove volje. Mnogi pisci su prikazali islam kao predestinacionističko učenje. Nasuprot tome, mnogi se zalažu da pokažu kako ipak, osnovna koncepcija islama nije fatalistička. Motiv poricanja fatalizma ima apologetsku i vrednosnu a ne teorijsku prirodu. Zato bi ga trebalo braniti od prigovora za fatalizam.

U Kuranu se mogu naći mjesta koja sadrže i dvije ideje. Prva ideja je ta da ljudska volja može biti nezavisna od božanske, a druga je ta da volja može biti autinomma, slobodna u izboru i u obavezivanju same sebe. U prvu vrstu, spadala bi ona mjesta u kojima bi čovjek bio sveden od Satane i od vlastitih strasti.

Islamska teološka misao se podijelila na razne pravce, među kojima su najznačajniji ortodoksni i liberalni pravac. Pristalice prvog pravca, džebriti, zastupaju ideju o predestinaciji ili strogi božanski determinizam. Dok pristalice drugog pravca, među kojima su kadanti i njihovi naslednici mutaziliti, zastupaju slobodu volje.

Dakle, mogli bi reći da ortodoksi zastupaju – teonomni autoritarizam u etici. Pošto božanska volja i njene odluke mjere su dobra i zla. Nema ništa racionalno dobro i racionalno rđavo. Ubistvo je za osudu zato što ga je Bog zabranio, dok ne bi bilo rđavo da ga je božanski zakon nije definisao kao takvo. Ortodoksni pravac dobra i zla, znači podršku vjerskom i političkom tradicionalizmu, koji se bori za očuvanje već utvrđenih vjerskih postavki i političkih institucija.

„Po mutazilitima, naprotiv, radnje su moralne ili nemoralne, dobre ili zle, zato što imaju neko objektivno svojstvo koje ih takvim čini, a koje čovjek može saznati ili uvideti neposredno, svojim razumom ili moralnom intuicijom. Sposobnost za osnovno etičko razlikovanje ima svaki čovjek, bez obzira na nivo obrazovanja, makar i ne znao mnoge druge stvari. Mutaziliti su etički objektivisti i intuicionisti (aprioristi). Oni zastupaju etičku autonomiju čovjeka. Oni su neka vrsta kantijanaca pre Kanta.“²²

8.3. Shvatanje boga i čovjeka u islamu

Prikaz islamske teologije i antropologije, odnosno prikaz shvatanja boga i čovjeka u Islamu, pruža mogućnost da pređemo na prikaz islamskog shvatanja odnosa religije i politike. Ono što je značajno za islamsku teologiju ili šta u njoj preovlađuje, jeste, apsolutizacija boga kakva u drugim religijama, nije sprovedena na jedan konsekventan način.

Apsolutni gospodar svega, bez koje se ništa ne može desiti ni postojati je Bog. Kakav je Bog, šta on zahtijeva od ljudi, to se po islamu može saznati iz Kurana, u kojem je preko Muhameda naučio ljude da razlikuju dobro i zlo. Pored čisto vjersko – teoloških formula, Kuran pruža i detaljne propise ritualno – običajne i pravne prirode, a neke od njih su odredbe o pranju, nasleđivanju, braku i sl. On pretenduje da usmjerava sve oblike i domene društvenog i ličnog života, i to sve u ime boga, u ime religije, na osnovu nje. Takođe, i država mora imati osnovu u bogu. Muhamed je stvorio moćnu državu od razjedinjenih arapskih plemena povezujući ih strogo monoteističkom idejom o bogu, i taj odnos vjerskog i državnog autoriteta ostaje odlučujući za sav razvoj država u islamskom svijetu.

Islamsku državu povezuje i vjerska ideologija, vladar upravlja u ime proroka, prema datim propisima. Islamska država je teokratska Prva se pokazuje u položaju svešteničkog reda. Sveštenički red u islamu nema pravo da vrši vjerske obrede. Po islamu, Bog ne može ni na koji način i ni u kome biti inkamiran, ne može ni biti prisutan više u jednima nego u drugima. Svi smo pred njim jednaki, pa svako ima pravo i da sa njim uspostavlja odnos.

Ritualne molitve vrše se pod rukovodstvom jednog pobožnog čovjeka koji za tu priliku ima ulogu običnog rukovodioca i uređivača. Mogli bismo zato reći – da je u islamu položaj vjernika kao vjernika više demokratičan i personalan nego u hrišćanstvu, naročito u katoličanstvu i pravoslavlju; protestantizam je u tom pogledu veoma sličan sa islamom.

Druga osobenost islama, jeste stapanje nacionalnog i vjerskog osjećanja kod islamskih naroda. Brojne narodnosti, iako etnički bile različite, osjećale su se kao jedna, islamska nacija. S obzirom da se islam karakteriše monoteizmom, ne ostavlja mjesta za slobodu volje i relativnu autonomiju prirode. Sam Kuran pruža određene propise za znatan broj oblika ljudske djelatnosti.

²² Cf., Nikić S., *Kultura Mediterana*, Tivat 2015.

8.4. Pet stubova islama

U islamu ima pet stubova islama. Na prvo mjesto je vjera ili usvajanje i ispovijedanje. Jezgro te teologije je da nema boga osim Alaha, a da je njegov prorok Muhamed. U islamsko vjerovanje spada i vjera u anđele, božiji sud, poslednji dan i vjera u knjigu Kuran. Druga osnova dužnosti ili drugi stub islama je spoljašnja manifestacija i oblik prve dužnosti. Riječ je zapravo o molitvi. Po njihovim propisima, vjernik je dužan da je izvodi pet puta dnevno, i to pri: izlasku sunca, u podne, posle podne, po zalasku sunca i uveče. Sastoji se iz niza fizičkih kretnji: klanjanje, dodirivanje zemlje čelom.

Prije molitve obavezno je izvršiti ritualno pranje. Islamski teolozi i etičari ističu higijensku, zdravstvenu vrijednost i smisao detaljnih islamskih propisa o pranju odnosno čistoći. Higijenske potrebe imaju takođe religiozni cilj: čišćenje vjernika da bi mogao izvršiti pet dnevnih molitva.

Između ostalog, pranje je, shvatano kao sredstvo oslobođenja od osjećanja grešnosti. Individualno, vrše se svakog dana obične molitve, dok se petkom obavlja svečana molitva. Svečana molitva vrši se u džamiji, koja se u islamu ne shvata „božjim domom“. On je svečano mjesto gdje se okupljaju vjernici.

Prilikom izvođenja molitve, vjernici moraju biti okrenuti u pravcu Meke, u kojoj je centralno islamsko svetište Caba, a pravac u Meki označen je malom nišom u zidu džamije. Molitva se izvodi pod rukovodstvom imama. Povodom čistog izvođenja molitve, islamu je vrlo često prigovoreno za formalističko – ritualističko koncipiranje religioznosti.

Muhamed je i sam upozoravao na opasnost od formalizma, ritualizma i spoljašnje religioznosti, ističući da je bitno za religiju samo vjerovanje i dobro, moralno postupanje. Kako kaže: „Nije čestitost u tome da okrećete lica svoja prema istoku i zapadu; čestiti su oni koji vjeruju u Allaha, i u onaj svijet, i u meleke, i u knjige, i u vjero vjesnike, i koji od imetka, iako im je drag, daju rođacima, i siročadi, i siromasima, i putnicima i prosjacima, i za otkup iz ropstva, i koji molitvu obavljaju i zekat daju, i koji obavezu svoju, kad je preuzmu, ispunjavaju, naročito oni koji su izdržljivi u nemaštini, i u bolesti, i u boju ljutom. Oni su iskreni vjernici, i oni se Allaha boje i ružnih postupaka klone.“

Kao treći stub islama ili treća osnovna dužnost je post. On je obavezan za vrijeme ramazana. Sastoji se u uzdržavanju od hrane, od vode, duvana i tjelesnih uživanja za vrijeme dana tokom ovog mjeseca. Noću je sve to dozvoljeno, i ramazanske noći su pune uživanja. Od obaveze ramazana izuzeti su bolesnici i putnici, ali su i oni dužni da poste naknadno kad prođe stanje koje ih izvinjava. Za kršenje propisa o postu i danas u islamskom svijetu povlači teške kazne, i to ne samo društveno – moralne već i pravne prirode.

Četvrta dužnost je zekat. Zapravo je riječ o obaveznom pokazivanju milosrđa, o zakonskoj milostinji ili porezu za karitativne svrhe. Svako ko raspolaže imovinom iznad nužnog minimuma dužan je da jedan dio svojih dobara da za te svrhe. Nekad je iz sredstava dobijenih od zekata uzimano i za državne i vojne potrebe. Prema nekim crkvenim očima, siromasi imaju pravo na pomoć, a bogati – obavezu da daju jedan dio svojih dobara jer zemlja s koje ubiraju plodove nije njihova već božja. I bog je stvorio zemlju za sve a ne samo za bogate.

Pored zekata, obaveznog davanja u karitativne svrhe, islam preporučuje i u praksi ostvaruje dobrovoljnu milostinju. Dobrovoljna milostinja, se čini na dva načina: davanjem iz ruke u ruku, tako da ono što je dato prelazi u dar, drugi način je zaveštanje imovine u dobrotvorne svrhe, ali tako da se glavnicom ne može raspolagati, nego samo njenim prihodima i koristima. Ta vrsta fondova ili zaveštanja zove se vakufi. Vakufi su značajna institucija koja se osniva u vjerske svrhe, u prosvjetne – vjerske svrhe, u milosrdne svrhe i sl.

I posljednja peta dužnost islama je hadžiluk. Hadžiluk je posjećivanje, jednom u životu, islamskog svetišta Ćabe u Meki. Nije obavezna za sve, nego za onoga „ koji je u stanju to učiniti.“ Zato je razumljivo da oni koji tu dužnost izvrše uživaju poseban ugled. Za njeno izvršenje vjernik prolazi kroz pripreme. Ponekad se među osnovne dužnosti ubraja i djihad ili učešće u svetom ratu za širenje islama i za njihovu potrebu. Postoji međutim, shvatanje djihada, pod kojim se podrazumijeva uopšte misionarska propaganda ili čak napor da se izvrši reforma običaja i moralno uzdizanje „djihad duše“.

9. BUDIZAM

Iako su o njegovom istorijskom karakteru izražavane sumnje, danas se teško može posumnjati u ličnost za koju su utvrđeni datumi, čiji život može da se opiše u glavnim crtama, a čija se nauka o nekim osnovnim problemima vjerske filozofije može proučavati s dovoljnom izvjesnošću. Mnogi budistički dokumenti, prošli su kroz dosta recenzija, ali su se ipak važne izjave i djela njihovih začetnika mogle proučavati s dovoljnom tačnošću. Priče o njegovom djetinjstvu i mladosti nose nesumnjivo mitološki pečat. Međutim, nema razloga da se ne vjeruje u tradicionalne podatke o njegovom porijeklu.

Rodio se 563.godine, p.n.e. Tradicija tvrdi da je umro u osamdesetoj godini života, 483.godine. Bio je sin Suddhodane, iz mjesta Kapilavastu blizu granice Nepala. Vlada Ašoka je to mjesto obilježio spomenikom, koji još postoji. Ime mu je bilo Siddhartha, Gautama prezime. Sveštenci koji su prisustvovali njegovom rođenju, rekli su da će postati veliki vladar, ako pristane da vlada, a Buddha ako se prikloni asketskom životu beskućnika. Ista osoba, jasno je, ne može postati i vladar i Buddha, jer je odricanje od svjetovne karijere pretpostavka ozbiljne religioznosti.

„ U Sutta Nipati, zabilježena je priča o starome proroku po imenu Asita, koji je došao da vidi dijete, te je na sličan način kao Simeon prerekao njegovu buduću veličinu, i zaplakao na pomisao, da to neće doživjeti, ni čuti novu nauku. Majka je umrla sedam dana nakon porođaja, a dijete je odgojila njena sestra Mahapragjapati, Suddhodanina druga žena. Kad je poodrastao, Gautama se oženio svojom rodicom Yaasodharom i imao sina Rahulu. Priča, da je Gautamin otac osobito pazio, da mu sin bude pošteđen od potresnih doživljaja, te da je slučaj ili božja volja dovela na njegov put oronulog starca, mrtvaca i asketu beskućnika, od kojih mu je poslednji razbudio želju, da traži mir i zadovoljstvo u vjerskom životu, pokazuje da je Gautama bio religiozno nastrojen i da ga nisu zadovoljavale svjetovne ambicije i užici. Privlačio ga je ideal beskućničkog života. Tako u njegovim govorima često čujemo o vrhovnom cilju svetačkog života, zbog kojeg građani napuštaju svoje domove i odlaze u beskućnički život.“²³

Napori njegovog oca da privuče njegov duh, nisu imali uspjeha, pa je u dvadesetdevetoj godini napustio dom, obukao asketsku odjeću i počeo da živi tragajući za istinom. To je bilo veliko odricanje. Teško je u ovom vremenu shvatiti vjersku opsjednutost indijskog duha, agoniju i žar, na koje je bio spreman, da bi postigao svrhu religioznosti. Njegovo traganje dovodi ga najprije u nauku kod brahmanskih asketa Alare Kalame i Uddake Ramaputte, koji su ga poučavali svoju nauku i disciplinu. Učili su ga o potrebi vjerovanja, dobrog vladanja, meditacije, ali on sadržaj njihove nauke nije smatrao zdravim.

U Indiji je opšta pretpostavka, da se asketski život sprovodi najlakše u tihim i lijepim predjelima gdje čovjek doživljava unutrašnji mir i inspiraciju. Indijski hramovi i manastiri nalaze se na obalama rijeka ili na vrhu brda, a uprkos isticanju unutrašnje skrušenosti, nikad se nije zaboravila važnost krajolika i klime za meditativni napor. Na tom je lijepom mjestu Gautama odlučio, da se posveti najstrožim oblicima asketizma. Isto kao što vatra ne može da nastane iz vlažnog drveta, nego samo iz suhoga, tako, po njegovom mišljenju, ni tražioci istine, čije strasti nisu smirene, ne mogu postići prosvjetljenje.

Zato je počeo da posti, da vrši meditacione vježbe i da se odriče svega. Slabost tijela je izazvala duhovnu zamorenost, pa je pokušao da pronađe drugi put. Uvidio je da asketizam nije put ka prosvjetljenju. Sjetio se kako je jedne noći doživio mističko poniranje, pa je pokušao sada, da ide tim smjerom. Jedna legenda kaže kako je u toj krizi Gautamu napao Mara „nečastivi“, koji je pokušao, svim sredstvima terora da ga pokoleba i odvraća. Nastavio je sa meditacijom i postigao potpunu vlast nad sobom. „U posljednjem dijelu noći skršio je neznanje, znanje se je pojavilo...dok je sjedio tako, ozbiljan, uporan i odlučan. Tako je Gautama postigao probuđenje (bodhi) i postao Buddha, probuđeni.“²⁴

Riječ buddha doslovno znači onaj koji je probuđen, a u filozofskom smislu znači – onaj koji je vlastitim naporom i aktivnim stavom prema svojim željama, nagonima i osjećanjima došao do pravilnog saznanja o prirodi svijeta i ljudskog života i do ispravnog odnošenja prema sebi i prema drugim ljudima – onaj koji je probuđen i duhovnom i moralnom smislu. Buda je prosvijetljeni čovjek.

²³ Veljačić Č., *op.cit.*, str.248.

²⁴ *Ibid.*, str.250.

Milioni ljudi slijede miroljubivu religiju budizma. Mnogi mislioci koji su upoznali život budističkih monaha i imali uvid u budističke biblioteke, drže do mišljenja da je budizam jedno od najplemenitijih zdanja, koje je podigao ljudski duh. „ U budizmu trebamo razlikovati dvije doktrinarne škole: budizam hinayana u Južnoj Aziji i budizam mahayana u Kini, Japanu, Tibetu i Mongoliji. Hinayana uzvisuje stogost osobenog života i spasenja pomoću osobnog primjera. Njegovi se sledbenici nazivaju budisti theravanda, theravanda znači pouke starih. Mahayana teži spasenju vjerom i dobrim djelima.“²⁵

Etika i religija koju je Gautama osnovao naziva se budizam. To je doba kada se javlja sistematsko razmišljanje o samom ljudskom ponašanju, pa se izgrađuju veliki sistemi praktične filozofije, odnosno etike (Konfučije, Lao – ce, Buda, Sokrat, Platon, Aristotel), a religija se sve više etizira. Ali napredujući do saznanja o objektivnosti objekta, filozofska misao istovremeno se okreće i prema subjektu, uzima sebe samu za predmet, i pita se šta može saznati i kojim putevima može saznati. Tada su stvorene kategorije u kojima i mi do danas mislimo.

Buda je bio neumoran u propovijedanju svojih saznanja i u radu na moralnom uzdizanju ljudi. Pridobio je mnoge pristalice koji su se dijelili na bikše i upasake. Bikši predstavljaju ono što im monasi u hrišćanskoj crkvi, a drugi su svjetovni vjernici ili laici. Prvi su napuštali dom, i sve oblike svjetovnog života i potpuno se odavali duhovno – moralnom usavršavanju i propovjedi, živjeći isključivo od milostinje koja im je davana. Mnogi su putovali i noćili ispod drveta. Kasnije se osnivaju i budistički manastiri. Budističko sveštenstvo, za razliku od hrišćanskog nije bilo hijerhijski organizovano.

Moralne dužnosti bile su iste i za bikše i za upasake, ali su bikše imali i specijalne dužnosti. Budističko moralno – religijski pokret u Indiji se širio veoma brzo. Veliki zaštitnik budizma bio je Ašoka, koj je, nakon surovo vođenih ratova, tražio otkupljenje za sve okrutnosti koje je počinio. Budističko učenje utvrđeno je na tri sabora. Prvi je održan neposredno posle Budine smrti, drugi sto godina kasnije, a treći je održan za vrijeme cara Ašoke.

U budizmu, kao u svim velikim religijama, dolazi do pojave različitih pravaca, među kojima su najznačajniji: mahajana (veliko vozilo) koja je preuzeta iz bramanizma i razvijena kultom božanskih i demonskih bića, i hinajana (malo vozilo), koji se držao tradicionalnog budističkog učenja.

Hinduizam je religija koja u sebi obuhvata oblike i vjerovanja veoma različite po nivou svoje misaonosti i spiritualnosti. Sadrži i metafizičko duboko učenje o jedinstvu Brahmana i Atmana, ali sadrži i najprimitivnije oblike postvarene religioznosti, tj.kulta najrazličitijih antropomorfno, pa čak i termorfno zamišljenih božanstava. Mnogi bramani i religiozni bramanski mislioci teže da meditacijom dođu u vezu sa svojim duhovnim bogom, a neki čak i pokušavaju da dokažu kako je bramanizam spojiv sa duhom moderne nauke. A sve se ovo dešava u okviru jedne religije.

²⁵ Kustić Ž., *Velike religije svijeta*, KS, Zagreb, 1974., str.28.

Buda i budizam ne znače negaciju duhovnih dubina i misaonih vrijednosti, iako u pogledu religijsko – filozofskih pitanja odstupaju od bramanizma. Baš kao što je Isus ustao protiv starozavjetne zakonske religije, tako i Buda odbacuje ritualističku pobožnost i nastoji da razvije etičko učenje o moralnom preporodu ljudi. Taj preporod bi se zasnivao na samom ljudskom naporu, bez posredništva božanstva, tako da se budizam s pravom naziva religijom bez boga.

Protjeran iz Indije, budizam se širi i u ostalim zemljama Azije: Japanu, Koreji, Kini, Tibetu Sijamu, Cejlonu. I u tom pogledu je sličan hrišćanstvu. Baš kao ni Sokrat, ni Isus, Buda nije ništa napisao. Njegovu misao širili su njegovi učenici i pristalice. Budine pristalice su fiksirale budističko učenje u trima takozvanim pitakama (košarama zakona) koje čine zajedno Palikcinon. Prva sadrži njegove govore i dijaloge, druga se bavi pitanjima crkvene doktrine i propisuje pravila i odredbe za život monaha, treća se bavi psihološkom etikom, metafizikom i filozofijom.

„Ponegdje se u budistički kanon ubrajaju i *Pitanja kralja Milinde*, jedno izvanredno filozofsko djelo, u kome se metaforički slikoviti izraz udružuje sa filozofskom dubinom. Za to djelo se ipak ne može sa izvjesnošću tvrditi da tumači originalnu Budinu misao već da, pošavši od Budinih nedorečenosti, razvija budizam u pravcu ontološkog nihilizma.“²⁶

S obzirom na raznovrsnost Budinih mudrih savjeta, Buddha ipak upozorava svoje učenike, da u logici i u životu provjere razne ideologije koje im se nameću i da ne usvajaju ništa iz poštovanja prema autoritetu ideologa. Pri tome nije izuzimao ni sebe. Kako kaže: „ Ne usvajajte, što čujete da se govori, ne usvajajte tradiciju. Nemojte prebrzo zaključivati, da tako mora biti. Ne usvajajte izjave zato, jer su zapisane u knjigama, niti na osnovu pretpostavke, da je to prihvatljivo, ni zato, jer je tako rekao vaš učitelj.“²⁷ U mnogim govorima susrećemo ga kako raspravlja sa svojim sagovornicima na jedan sokratovski način i nenametljivo ih navodi, da zauzmu gledišta od onih, od kojih su pošli. On svojim pristalicama ne želi da oduzme teret duhovne slobode. Ne smiju napustiti traganje za istinom usvajanjem autoriteta. Treba da budu slobodni ljudi, da prenose svjetlost i da pomognu sami sebe. Vrhovni autoritet je glas duha u nama samima. I kako kaže: „ Budite poput onih koji su sami sebe svjetlost! Budite poput onih koji su sami sebe utočište! Ne tražite utočište vani! Držite se čvrsto istine kao utočišta!“²⁸

U Buddhinoj nauci ima malo toga, što bi se moglo nazvati dogmom. Takođe mu je nepoznato bilo nasilno obraćanje. Na jednom od svojih prosjačkih obilazaka, sreo je jednog domaćina koji ga je grubo i uvredljivo protjerao. Buddha mu je u tom trenutku odgovorio, da ako domaćin iznese hranu prosjaku, a prosjak tu hranu odbije, kome će pripasti hrana? Na to mu je domaćin odgovorio – naravno domaćinu! Buddha mu je uzvratio odgovorom, ako odbijem da primim tvoju uvredu i zlovolju, ona će se vratiti tebi! I ipak ću otići siromašniji, jer sam igubio prijatelja.

Osnova je njegova sistematska praksa, a ne vjera. Želio je da stvori čovjeka određenog kova i navika. Mi smo nesretni zbog naših ludih želja, da postanemo sretni, potrebno je da dobijemo novo srce i da gledamo novim očima. Ako suzbijemo zle misli, a uzgajamo dobre, moći ćemo zao i nesretan duh preobraziti u dobar i sretan.

²⁶ Ibid., str.136.

²⁷ Veljačić Č., *op.cit.*, str.251.

²⁸ Ibid., str.252.

9.1. Širenje budizma

Nakon Gautamine smrti, budizam se počeo širiti po cijeloj Indiji i po otoku Šri Lanka. Indijski car Ašoka oduševio se budizmom pa ju je nazvao državnom religijom. Na Tibetu je budistička religija uvedena najprije pod kraljem Srong – tsen – gam – poom. Tibetski budizam je sačuvao tradicije nauka iz svih epoha indijskog budizma. Širenje budizma na Zapadu počelo je filozofom Arthurom Schopenhauerom (1788 – 1869). Svojim učenjem je pridonio zanimanja za blago budističke misli. Po njemu je budizam najbolja religija. Dok je uvođenje budizma u Ameriku započeto sa japanskim doseljenicima.

9.2. Bog u budizmu

Buddhin odgovor na pitanje da li je on Bog, glasi: „Ja sam čovjek a ne Bog. Ne gledajte u mene, gledajte u moju dharmu (učenje). Budite sami svoje svijetlo.“²⁹ Govor o bogu u budizmu, ne postoji. Na pitanje o Bogu, neki budisti spominju da je to nirvana, dok drugi da je to Buddha. Budizam ne govori o Bogu, on je agnostičan, a ne ateističan.

Ono što je zanimljivo spomenuti jeste to kako na pitanje o Bogu govori zen – budizam. Zen – budizam je japanski oblik mahayana budizma u kojem spada – meditacija. Govori o iskustvu „praznine“. Budizam ne govori o Bogu, ali govori o nirvani, praznini, o transcendentnom u kategorijama negativne teologije. Zato u budizmu vrlo često govore o filozofiji Meistera Eckharta, za čiji govor kažu da je ispravni govor o hrišćanskom Bogu. O Bogu možemo reći ono što on nije, a nikada što on jeste. U tom kontekstu bi moglo biti sličnih teoloških razmišljanja između budizma i hrišćanstva.

9.3. Nirvana

Nirvanu možemo definisati kao stanje potpunog mira, ugašenosti svih ljudskih traženja i konačno ostvarenje blaženstva mira. Na indijskom nirvana znači „gašenje“ i „hlađenje“. Nekad se pravi razlika između dvije vrste nirvane i to: upadhišeša i anapadhišeša. Prva se odnosi kada su ugašene samo ljudske strast, dok druga, kad je ugašeno svako biće. Takođe, se prva odnosi na stanje za vrijeme života, a druga na stanje posle smrti.

Nirvanu mogu svi postići u životu, ali je malo onih koji je stvarno ostvare. Postoji još jedno stanje nirvane ili stanje nakon smrti a to je parinirvana. Za razliku od nirvane, to je stanje u kojem je blaženstvo posebno stanje, stanje potpunog blaženstva i najviše sreće. Gubi se svaki

²⁹ Kreeft P., *Kršćanstvo i druge religije*, Verbum, Split, 2003., str.38.

oblik žudnje, nema ponovnog rađanja, nastaje integracija, sjedinjenje sa cjelokupnom stvarnošću i vječno blaženstvo. U Buddhinim govorima, ima nekoliko mjesta koja ne dopuštaju da se parinirvana shvati kao totalni prekid i nebiće, kao ništa. Sa etičkog stanovišta, za budizam je vrlo bitno da niravnu određuje kao stanje koje treba postići u ovom svijetu, za života.

Sve etičke težnje kojima se budizam obilježava, kao jedna od najznačajnijih tekovina, u razvitku humanističke misli, ispoljile su se pri sadržajnom određenju ovog pojma nirvane. Jer kao gašenje nirvana ustvari znači smirivanje strasti, i to onih strasti, koje čine od čovjeka neslobodno, egoističko, agresivno biće. Nirvana je kraj požude, kraj mržnje, kraj zaslijepljenosti itd.

Takođe, nirvana označava ishod zanemarivanja svijeta i patnje, preko same spoznaje ispraznosti svih stvari i umiranja želja. U biti se određuje kao prestanak patnje, pobjeda nad žudnjom, mržnjom, neznanjem i sl. Nirvana se određuje kao stanje apsolutnog mira, radikalno različito od svijeta. Ona nije nešto što se može iskusiti nakon smrti, kao što je raj u islamu, život vječni u hrišćanstvu. Nirvana se postiže zapravo od trenutka postizanja svjetlosti. Nirvana se karakteriše saosjećanjem prema svakom biću, pravim ujedinjenjem i na osnovu svega ovoga blaženom veselošću.

9.4. Metodika ispravnog života

Metod za oslobođenje od prevlasti nagona, odnosno za postizanje nirvane ili blažene smirenosti budizam ne vidi u samomučenju, već u samodisciplini i etičkoj kulturi koja vodi ka oplemenjivanju ljudske ličnosti. Ta kultura se oslanja na volju kao moć ovladavanja nagonima i na svijest ka otkrivanju pravog puta ponašanja. Taj put ima osam krakova a to su:

- *Pravo saznanje;*
- *Pravo nastrojenje;*
- *Pravo govorenje;*
- *Pravo postupanje;*
- *Pravo življenje;*
- *Pravi napor;*
- *Ispravna pažnja i*
- *Pravo poniranje.*

Ovaj osmokraki put bi se mogao podijeliti u tri grupe vrijednosti. Prva grupa obuhvata prvi i drugi krak, a odnosi se na saznanja i emocionalna stanja i osobine koji su opšti preduslov etički kultivisane volje. Druga grupa obuhvata treći, četvrti i peti krak. Iz nje se rezultiraju moralna svojstva koja treba imati u ponašanju prema drugom čovjeku. Treću grupu čine poslednja tri kraka. U njoj se određuju postupci koje pripadnik budističkog učenja treba da primijeni u odnosu na sebe sama, kako bi disciplinovao sve svoje mentalne i tjelesne snage i samim tim se uzdigao sve do najviših saznanja i najvećeg blaženstva a to je nirvana.

Budistička etika se sa pravom označava kao racionalistička. Racionalizam Bude i budizma je prije svega u isticanju značaja filozofsko – antropološkog i psihološkog saznanja u zasnivanju moralnosti. Buda to pravo znanje određuje kao saznanje o izvoru, razvoju, i ukidanju patnje.

Pojam pravog znanja dat je u takozvanoim budističkom pojmu i glasi: Da je Blaženi za vrijeme prvog bdenja noću usmjerio svoj duh na lanac uzročnosti u pravom i obratnom redu. Iz neznanja proističu svijest, iz svijesti proističe ime i oblik, iz imena i oblika proističe šest oblasti (od šest čula: oči, uši, nos, jezik tijelo ili dodir i razum, iz šest oblasti proističe dodir (sa spoljašnjim svijetom), iz dodira proističe osjećaj, iz osjećaja žed (ili želja), iz žeđi proističe privrženost, iz privrženosti proističe postojanje, iz postojanja proističe rođenje, iz rođenja proističe starost, smrt, tuga, trpljenje, obeshrabrivanje, očajanje. Takvo je porijeklo svega ovog trpljenja.

Osnovni misaoni sadržaj koji je značajan za etiku je jasan i sastoji se u tvrđenju da između svih elemenata čovjekovog psihičkog života postoji uzročna veza, pa se onda pravo znanje sastoji u jasnom viđenju te teze. Tek se tada može raditi na uklanjanju bola i patnje. Takođe, budizam je taj koji smatra da se sve negativnosti mogu otkloniti samo aktivnim zalaganjem za ono što je pozitivno.

9.5. Osnovne dužnosti i norme

Budistički etički sistem se može podijeliti u dvije grupe, s obzirom na dvije vrste pristalica, to jest na dužnosti za laike i na dužnosti za monahe. Dužnosti se mogu dijeliti prema obliku u kojem su formulisane, s obzirom na to da li se javljaju kao zabrane ili pak kao nalozi, preporuke i sl. Sadržaj prve vrste dužnosti obično je pravno zaštićen, pa se nazivaju potpunim, dok se dužnosti druge vrste nazivaju nepotpunim. Razlici između te dvije dužnosti u budizmu, odgovara razlika između šile i dane.

Šila znači pokoravanje pravilima, na primjer, pravila u nenasilju, a dana obuhvata samopožrtvovanje i pomoć onima kojima je potrebna. Budistička etika je definisale i određene zabrane, a često uz zabrane navodi i pozitivne naloge i pozitivne vrijednosti. Možemo navesti nekoliko elemenata kodeksa budističke deontologije.

Za laike se ističu, pet zabrana i to:

1. Ne ubijati nikakvo dahom obdareno biće
2. Ne dirati u tuđu svojinu
3. Ne vršiti brakolomstvo
4. Ne lagati
5. Ne piti opojna pića.

Dužnosti kojih mora da se pridržava monah su mnogo strožije i brojnije. „ Iz sledećih mjesta mogu se videti osnovne moralne dužnosti, i nešto od propisa o osobenom načinu života budističkih monaha. Kako je veliki kralju, monah ispravan u vrlini? Jer je, veliki kralju, monah odbio da ubija ono što je živo...bez štapa, bez mača, osjetljiv, pun saučešća, gaji prema svemu što je živo ljubav i saželjenje...

Drži se daleko od uzimanja onoga što mu nije ponuđeno... Nečednost je odbacio, čedno živi, uzdržava se od polnog opštenja kojemu je podložna prosta gomila... Laž je odbacio, istinu govori, istini je odan, postojan je, dostojan povjerenja, ne vara i ne ulaguje se...Uzdržava se od prenošenja, što je ovdje čuo ne prenosi, tamo da ljude ne razdvaja ... tako ujedinjuje razdvojene i učvršćuje ujedinjenje, veseli ga i usrećuje sloga, i govori riječi koje slogu unapređuju... Odbacio je osorne riječi...govori riječi koje se rado slušaju, koje prodiru u srce, koje su učtive, koje mnogo uslovljavaju... Brbljanje i trućanje je odbacio ... govori u pravo vrijeme, saglasno činjenicama, sa razmišljanjem. Njegov govor je bogat sadržajem, povremeno ukrašen poređenjima, jasan i određen, prikladan predmetu... Jednom dnevno jede.. .Drži se daleko od igre, pjevanja, predstava. Odbija vijence, mirišljava ulja, nakite... Zlato i srebro ne uzima...Uzdržava se od trgovine itd.“³⁰

9.6. Budizam – individualna etika

Budizam je svjetska religija i za nju je važno pitanje: koje vrste ljudskih odnosa teži da reguliše, odnosno u kojoj srazmjeri posvećuje pažnju raznim ljudskim odnosima. Ti odnosi se mogu odnositi na odnose čovjeka prema sebi, međulični, porodični, razni grupni, profesionalni i građansko – politički odnosi. Budizam se karakteriše učenjem o neesencijalnosti svijeta i ljudskog života. Možda zato u ranom budizmu nisu razvijeni oblici praktično – normativne etike koja bi mogla da pripomogne afirmaciji života. Zapravo tu nije razvijena socijalna i građansko – politička etika.

Budizam se znatno razlikuje od konfučijanstva, islama kao i od grčke etike. Dok konfučijanstvo razrađuje sistem socijalnih i građansko – političkih dužnosti, dok islam kao religija koja pretenduje da vodi državu daje pojedinačne propise o cjelokupnom ponašanju vjernika kao sluge Alaha, kao člana porodice i društva, budizam je zapravo okrenut ka problemu iskupljenja ili oslobođenja individue od patnji koje joj pripadaju zbog uključenosti u proces opšteg svjetskog zbivanja.

Budistički moral je više individualan nego socijalan. Socijalnu osnovu ranog budizma nisu mogle predstavljati široke narodne mase kao i niži društveni slojevi. Budistička filozofija nije mogla biti pristupačna masama pa samim tim ni biti privlačna. Ono što je važno istaći je to da je u načelu budistički monaški red bio otvoren za sve društvene slojeve, što izražava naklonjenost budizma prema zatvorenom kastinskom poretku u Indiji.

³⁰ Ibidem.

Nenaklonjenost se vidi i iz kritičkog stava Bude prema učenju najvažnije kaste (bramana) o njenom božanskom porijeklu. Bramni tvrde: „Kasta bramana je najvažnija kasta, koju je stvorio Brama (Bog) i koja upravlja njegovim zaveštanjem. Ona je najvažnija kasta, i samo je ona čista. Ali bramani su rođeni iz majčinog krila kao i svi drugi, oni imaju ista dobra i rđava svojstva.“³¹

Buda je bramanima činio iste ili slične prigovore koje i Isus farisejima, stalno pri tome ustajući protiv vjerskog formalizma i ritualizma i insistirajući na moralnoj strani kao suštinskoj. Potisnut iz Indije, budizam je doživljavao metamorfoze. Nije mogao baš kao ni hrišćanstvo uhvatiti širi korijen u narodnim masama a da pri tom ne prihvati brojne elemente narodnih religija.

9.7. Karma

Karma se definiše kao vitalna energija koja se stvara svojevolumnim postupcima. Svako nosi teret za vlastite postupke. Međutim, tu vitalnu energiju smrt ne prekida, već ona uzrokuje povratak u novu egzistenciju, odnosno dovodi do nove inkarnacije za vrijeme koje tako stvoren pojedinac nastavlja snositi posledice čina počinjenih u svom prethodnom životu.

9.8. Zen - budizam

Legenda kaže kako je jednog dana kod Siddharti Gautami došao neki učenik, donio mu cvijet od zlata i zamolio ga da mu otkrije tajnu nauke. Gautama je uzeo cvijet, podigao ga visoko i počeo posmatrati. Htio je zapravo reći, da tajna nije u riječima nego u sabranom posmatranju. Od tog legendarnog Buddhinog čina vuče porijeklo zen – budizam. Zen – budizam je najbliži strogo budizmu u Južnoj Aziji.

Zen budisti vjeruju da prosvjetljenje ne dolazi od poučavanja pisma, ni od filozofiranja, već da bljesne kao iznenadna svijetlost. Zen budizam nije teorija, već tehnika djelovanja i spoznaje. Pridaje religioznu vrijednost običnim svakodnevnim činima kao što su na primjer, ispijanje čaja, uređivanje vrta, uživanje u prirodi i njezinoj ljepoti i sl. Zen budizam je postao jako interesantan i privlačan zapadnjačkim misliocima i umjetnicima.

³¹ Ibid., str.349.

9.9. Buddhistička kontemplacija

Buddhistička kontemplacija je apstraktna umjetnost njegovanja šutnje. Riječ kontemplacija se ovdje upotrebljava mjesto uobičajenijeg izraza „meditacija“. Ti su izrazi preuzeti iz hrišćanske mističke teologije i neadekvatno primijenjeni na istočne sisteme (yoga, sufizam, buddhizam). Hrišćanska mistička teologija razlikuje tri stepena: prvi je molitva, drugi meditacija, treći je kontemplacija ili stanje svijesti. Termini koji su odgovarajući jesu: bhavana za meditaciju u širem smislu, i dhanam u užem smislu. Prva riječ znači njegovanje ili oplemenjivanje, dok druga riječ označava upravo zadubljenost duha, koja je karakteristična za Buddhinu definiciju i metodu.

Drugi srodni indijski sistemi yoge upotrebljavaju izraz samadhi ili sabranost za odgovarajuće duševno stanje koje se postiže pravilnim sažimanjem zrake pažnje na jednu tačku. Određenje te krajnje tačke na kojoj se pažnja sažimlje i zaoštava zavisi od metafizičke pobude ili umjetničkog ideala. Krajnji cilj budističke kontemplacije je boravak u ništavilu, gdje je zapravo, boravište duhovnih velikana. Buddhistička kontemplacija je bolje reći oplemenjivanje. Međutim, postavlja se pitanje, čega? Da li duha? Ne! Oplemenjivanje šutnje ili svijesti o ništavilu, a kasnije ništavila samog. Uočavanje stvari kakve jesu, bez uključenja teorijskih shvaćanja bez uključenja viših umnih stavova, Buddho ih naziva čistim zrenjem ili ispravnom intuicijom.

9.10. Fiziologija kundalini – yoge

Pod kundalini – yogom se podrazumijeva specifična fiziološka teorija, čiju potpunu razradu nalazimo u kasnijoj književnosti srednjeg vijeka. Naziv kundalini se upotrebljava u toj indijskoj psihofiziologiji za simbol zmije koja se spiralno ovija oko živčanog sistema kičmene moždine. Isticanje seksualnog korijena svih životnih moći i naknadna ideja o njihovoj sublimaciji putem yoge, sa kultom boga Šive, indijskom prereligijom koja je i danas, ako ne isključivi, a ono osnovni kult skoro svih indijskih vjernika. Podređena vrsta tog kulta, je zapravo, kult Božanske majke.

Heleni koji su prvi došli u Indiju identifikovali su na prvi pogled stvarnu religiju Indijaca, kult Šive, sa Dionizovim kultom u svojoj domovini. Moderna fiziološka psihologija svodi se na smirujuće i uzbuđujuće djelovanje nervus vagusa i sympathicusa, čije je ishodište medulla oblongata, ravnotežu čuvstvenog, a time i psihičkog života uopšte. Od njih zavisi pravilan rad srca, a središte njihovog djelovanje nisu samo u mozgu nego i u području srca.

Duž sušumne smješteno je šest točkova unutar fizičkog organizma, dok je sedmi najviši, sahasraram ili lotos sa hiljadu latica, neke vrste aureola iznad glave. Opis koji ćemo sada spomenuti zasniva se na Šri Aurobindovoj interpretaciji yoge.

- „ Najniže središte na dnu kičme je lotos sa četiri latice. On upravlja djelatnošću fizičkih organa na automatskoj, refleksivnoj i podsvjesnoj osnovi.
- Iznad njega, u području ispod pupka je glavno središte koje upravlja nagonskim životom i nižim strastima. To je lotos sa šest latica.
- Iznad pupka je glavno središte nižeg, trbušnog, dijela organizma, lotos sa deset latica. On upravlja voljom i svjesnom čuvstvenom djelatnošću. To je središte volje za vlašću.
- U području srca je lotos sa dvanaest latica, žarište moralnih i spiritualnih čuvstava i stremljenja.
- U području grla je središte pročišćenja, lotos sa šesnaest latica. On upravlja funkcijama izražavanja, prvenstveno govornog.
- U čeonom području glave, malo iznad sredine raspona između očiju, je lotos sa dvije laticе, koji je žarište unutrašnje misli, unutrašnjeg uviđanja, i unutrašnje volje. To je veza između viših sfera duha i razuma usmjerenog prema vanjskom svijetu.
- Gore spomenuti najviši centar sahasraram, lotos sa hiljadu latica, žarište je intuitivne misli u smislu vidovitosti, a po svom drugom imenu, šunjam, ujedno je i područje ništavila i doživljaja praznine, smirenja i šutnje, najviše područje do kojeg se, osobito u buddhističkoj kontemplaciji, uzdiže meditativni duh. “³²

³² Njanađivako B., *Budizam*, Vuk Karadžić, Beograd, 1977., str.156.

10. ZAKLJUČAK

Budizam je vrlo privlačna religija ukoliko je možemo nazvati religijom jer stavlja naglasak na čovjeka i na njegovo vlastito samospašavanje. Privlačan je jer je puno tolerantan, otvoren svijetu i miroljubiv. Načelno govor o Bogu u budizmu ne postoji i možemo reći da je to religija meditacije tj. prodiranje u sebe.

Budizam stavlja naglasak na čovjeka, nema posrednika između čovjeka i Boga. Budista je taj koji se želi osloboditi želja. Dok nam hrišćanstvo kaže da je čovjeku život dat od Boga i da je Bog onaj koji vodi čovjeka u njegovom životu, budizam navodi, da je čovjek tvorac ne samo sadašnjeg života, već i svih budućih inkarnacija.

I u hrišćanstvu i u budizmu postoji ideja spasenja, samo što se u hrišćanstvu realizuje kao vječni život, dok se u budizmu ona realizuje kao odustajanje od života ili svjesni prekid lanca neprekidnog rađanja. Nema sumnje da pojam religije danas iziskuje potpuno novu definiciju u kojoj ponajprije pojmovi bog i duša ne mogu više ostati prvobitne pretpostavke. Ako budizam treba shvatiti kao religiju, onda nam za definiciju religije uopšte preostaje jedino spomenuto produbljanje uvida u patnju i njenu egzistencijalnu uslovljenost.

Budizam je svjetska religija i za nju je važno pitanje: koje vrste ljudskih odnosa teži da reguliše, odnosno u kojoj srazmjeri posvećuje pažnju raznim ljudskim odnosima. Ti odnosi se mogu odnositi na odnose čovjeka prema sebi, međulični, porodični, razni grupni, profesionalni i građansko – politički odnosi.

Budizam ne govori o Bogu, ali govori o nirvani, praznini, o transcendentnom u kategorijama negativne teologije. Zato u budizmu vrlo često govore o filozofiji Meistera Eckharta, za čiji govor kažu da je ispravan govor o hrišćanskom Bogu. O Bogu možemo reći ono što on nije, a nikada što on jeste. U tom kontekstu bi moglo biti sličnih teoloških razmišljanja između budizma i hrišćanstva.

Buda i budizam ne znače negaciju duhovnih dubina i misaonih vrijednosti, iako u pogledu religijsko – filozofskih pitanja odstupaju od bramanizma. Baš kao što je Isus ustao protiv starozavjetne zakonske religije, tako i Buda odbacuje ritualističku pobožnost i nastoji da razvije etičko učenje o moralnom preporodu ljudi. Taj preporod bi se zasnivao na samom ljudskom naporu, bez posredništva božanstva, tako da je budizam s pravom naziva religijom bez boga.

LITERATURA:

1. Brodel F., *Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II*, CID, 2001.
2. Kreeft P., *Kršćanstvo i religija*, Verbum, Split, 2003
3. Kustić Ž., *Velike religije svijeta*, KS, Zagreb, 1974.
4. Nikić S., *Kultura Mediterana*, Fakultet za mediteranske poslovne studije, Tivat, 2015.
5. Njanađivako B., – *Budizam*, Vuk Karadžić, Beograd, 1977.
6. Prabhupada Š., *Nauka o samospoznaji*, Book trust, Ljubljana, 1987.
7. Pavićević V., *Sociologija morala i religije*, Beograd, 1970.
8. Veljačić Č., *Filozofija istočnih naroda*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1958.

INTERNET IZVOR:

1. <https://polja.rs/wp-content/uploads/2015/12/selection1.compressed-7.pdf>